

RECENSIONS

K. SEYBOLD, *Der Prophet Jeremia. Leben und Werk*, Stuttgart, Kohlhammer, 1993, 220 pp.

El títol podria semblar científicament ingenu i arcaic si hom té en compte la recerca actual sobre la literatura profètica. Tanmateix, l'any 1980 les *XXXI Journées Bibliques de Louvain* foren consagrades al tema monogràfic: *Le livre de Jérémie*. Ara bé, ningú no pot atribuir tot el llibre a Jeremies ni ningú pot parlar de pseudoepigrafia. Ara bé, Seybold cerca descobrir el «Jeremias històric», tot alliberant-se de bibliografia «inútil», a la qual acusa d'haver impedit la recerca i el trobament de les *ipsissima verba* del profeta (p. 36). Per a poder formular semblants acusacions Seybold es fa fort recolzant-se en B. Duhm (*Israels Propheten*, Tübingen 1901) i empra el mètode històric-crític d'una manera realment historicística. Això li permet admetre com a criteris d'autenticitat l'estil literari de l'obra jeremiana, els trets marcadament personals de molts passatges (especialment de les «confessions»). Indica les diferents etapes que ha seguit la confecció del llibre, tot fent seva la tesi del «rotlle primitiu» i dels quatre blocs: A (oracles en vers); B (relats en prosa); C (sermons en prosa del corrent deuteronomístic); D (afegitons diversos). En tota aquesta part, l'autor no es mou substancialment de la tesi de Duhm, que després prosseguiren i ampliaren Mowinckel i Rudolph. El seu treball pren la direcció d'aquests autors.

Tot seguit, i amb la voluntat d'arribar a la descoberta del Jeremies de la història, Seybold presenta la vida del profeta (pp. 37-67). Immediatament topa amb el problema de la data esmentada en Jr 1,2: «a qui va ser adreçada paraula de Jahveh, en temps de Josies fill d'Amon, rei de Judà, l'any tretzè del seu regnat». L'any 627 representa l'any de naixement del profeta o l'any en què enceta la seva missió? Seybold s'inclina per veure-hi la data del seu naixement (pp. 46s.). Això significa que Jeremies no pogué iniciar la seva activitat abans del 609. Ara bé, aquesta tesi complica tot el propòsit de Seybold i, endemés, el fa córrer en contradiccions perquè en diferents indrets de l'obra pressuposa una activitat del profeta sota Josies (principalment en les pp. 165, 166, 169). Portat per una lectura amb tendències «historicitzants» Seybold no pot ni imaginar-se que sigui possible una lectura teològica de la data 627: de l'any 627 a l'any 587 hi ha un lapse de temps de 40 anys, el mateix arc temporal que ocupa el ministeri de Moisès, amb el qual presenta tantes afinitats i paral·lelismes (cf. F. Raurell, *El Libro de Jeremías*, dins *Estudios Franciscanos* 82 [1981] 15ss).

Després d'haver-nos presentat la vida de Jeremies, Seybold passa a descriure la seva obra (pp. 68-175), sempre amb la preocupació de trobar la *ipsissima persona Jeremiae*, les *ipsissima verba Jeremiae* i les *ipsissima facta Jeremiae*. Hom troba abans que tot els oracles i els poemes de l'època Josies (Jr 2-3; 30-31); després se-

gueix la predicació de l'època babilònica caracteritzada per la crítica del temple (Jr 7; 26), la crítica dels profetes (Jr 23; 26), la crítica de la reialesa (Jr 21), la crítica dels savis (Jr 8-10). Considera autèntiques les «Confessions», sense entrar en la discussió de les tesis contràries. En aquest context de presentar l'obra de Jeremies, Seybold intenta reconstruir la seva teologia, vista com molt pròxima a la d'Osees: el terme *derek* constitueix el mot clau de la predicació que anuncia la restauració del regne del Nord i que proclama el judici evitable, però amb un horitzó de futur possible.

La influència que la persona i l'obra de Jeremies tingueren entre els seus contemporanis i en les generacions que vindrien després és descrita en les darreres pàgines de l'obra (pp. 176-183). Fou precisament aquesta *Wirkung* la que explica l'edició del llibre en etapes successives.

Seybold repeteix les tesis clàssiques de W. Rudolph, amb menys erudició i amb menys argumentació, però amb més entusiasme. Es tracta d'una obra clàssica, que neix prematurament envellida. Hi ha una certa por a la veritat històrica de la Bíblia. Alguns lectors li seran agraïts.

Frederic Raurell

José O'CALLAGHAN, *Papiros literarios griegos del fondo Palau-Ribes*, Barcelona 1993.

Amb la publicació en un sol volum dels quaranta papirs grecs literaris del fons papiro lògic Palau-Ribes —que l'Institut de Teologia Fonamental de Sant Cugat del Vallès posseeix en el seu Seminari de Papirologia— el P. Josep O'Callaghan ens proporciona un material d'utilitat no menyspreable per als qui es dediquen a l'estudi de l'antiguitat clàssica i cristiana. Cal notar que només sis d'aquests textos (uns *textus minores*) hi són publicats per primera vegada. Els altres trenta-quatre ja s'havien donat a conèixer en publicacions periòdiques (*Studia Papyrologica*, *Aegyptus*, *Papyrologica Bruxellensa*, RFIC...). El treball que hem d'agrair ara al P. O'Callaghan és el d'haver-los reunit tots en un llibre, bo i afegint-hi els sis que hem dit, per a facilitar als estudiosos l'accés còmode a uns treballs que fins aquest moment es trobaven dispersos. El llibre té 216 pàgines de text, seguides de XXXI làmines amb la reproducció fotogràfica, en blanc i negre, de tots els papirs estudiats. La distribució que se n'ha fet és la següent: I. Textos coneguts bíblics, cristians i profans (12); II. Textos anònims cristians i profans (21); III. Papirs subliteraris pedagògics i màgics (7). No tots els components de la col·lecció són, és clar, de la mateixa qualitat, però n'hi ha de ben notables per la seva raresa, com el d'una selecció de Sentències de Sext Pitagòric (núm. 5) i el text cristià probablement trinitari, molt interessant (núm. 14). L'obra és dirigida als qui es dediquen a aquests estudis de la paleografia antiga, i per això la metodologia que s'hi segueix és simplement la que correspon a les normes específiques d'aquesta ciència; normes que, per altra banda, no són difícils de comprendre pels interessats en el tema. Per això creiem que ens hem de felicitar per l'aparició d'aquest aplec papiro lògic que indubtablement reportarà una utilitat clara a aquells que desitgin conèixer a les fonts la transmissió de textos grecs a l'edat antiga.

Francesc Nicolau

L'intolleranza cristiana nei confronti dei pagani, a cura di Pier Franco BEATRICE, Bologna, Edizioni Dehoniane, 1993.

Un dels fets més importants en la història del cristianisme és la seva implantació en l'imperi romà, després d'haver superat l'etapa de les persecucions. El fet històric és complex i la seva interpretació pot donar peu a moltes hipòtesis. En aquest volum es vol mostrar com un dels factors influents en aquell procés va ser l'actitud intolerant dels dirigents religiosos o polítics cristians. Nou historiadors de procedències diverses han escrit cadascun dels breus capítols d'aquest llibre. Tots es mouen en la vida de l'església del segle IV al VI. En un primer capítol el director de l'obra, l'únic italià entre els coautors, concreta el caràcter històric de la qüestió, i ja reconeix que la intolerància seria un dels factors, no pas l'únic que contribuï al triomf del cristianisme sobre la religió i la cultura paganes. En la lectura dels altres capítols es fa palesa l'ambigüitat del mateix concepte d'intolerància. Alguns dels autors es fixen més aviat en el llenguatge dur i condemnatori d'alguns escriptors eclesiàstics del temps. Per aquests, el paganisme és la suma de tots els mals i de tots els errors, el camí que sols pot dur a la mort. Així ho reflecteixen escrits d'origen monacal (W. Friend), o d'apologetes i pares de l'església (L. W. Barnard; F. Thelamen; Ch. Gnilka; F. Paschoud); altres vegades es tracta de fets més ocasionals i potser anecdòtics, on es posa en evidència la intolerància de l'ortodòxia cristiana fins i tot enfront de desviacions doctrinals cristianes (J. Rougé); finalment no hi manca una àmplia referència a la política dels emperadors romans des de Constantí fins a Justinia (J. Gaudamet; J. Irmscher). La legislació, primer permissiva i més tard intolerant, dels emperadors romans, va contribuir poderosament a l'establiment del cristianisme. Els fets aquí analitzats representen una realitat històrica que el cristianisme no pot negar. I una exposició desapassionada i fonamentada en dades històriques, com la que aquí es fa, pot contribuir a un millor coneixement d'aquesta realitat. Malgrat tot, resta encara poder demostrar la relació entre la intolerància verbal d'alguns escriptors eclesiàstics i la intolerància jurídica dels emperadors. Relació de causa a efecte? o l'una i l'altra filles d'un mateix context cultural? Tampoc la intolerància cristiana no ho explica tot. No explica, per exemple, la fi de la intolerància pagana de l'època de les persecucions. En qualsevol cas és bo que el cristianisme sigui conscient d'haver caigut en aquesta actitud tan en contradicció amb l'esperit de l'evangeli, per més que fos coherent amb l'esperit d'una cultura que calia cristianitzar.

Jordi M. Escudé

Diccionario enciclopédico de la Biblia. Publicado bajo la dirección del «Centro: Informática y Biblia, Abadía de Maredsous», Barcelona, Herder, 1993, XXXIX 1.632 pp.

El 1954-1957 es publicà el conegut *Bijbels Woordenboek* dirigit per A. van den Born. Aquest diccionari es va traduir a diverses llengües (alemany, italià, castellà). La versió al castellà que aquí es coneixia estava basada en l'edició alemanya de H. Haag i fou completada amb aportacions del P. Serafín de Ausejo (Barcelona, Herder, 1963, 91987). Avui dia es feia indispensable, després dels últims avenços en la investigació de la Bíblia en l'últim quart de segle, una revisió completa d'aquest

diccionari. El lector té ara a les seves mans el resultat d'aquesta tasca de revisió que ha durat tres anys. Ha dirigit aquest treball d'investigació i de redacció un equip del «Centre: Informatique et Bible, Abbaye de Maredsous», amb 111 col·laboradors especialistes. Un total de 3.750 entrades (en front de les 3.000 de la primera edició). Un 85% d'aquestes entrades són totalment noves (p. V).

Després d'aquestes informacions el lector obre esperançant el diccionari, i no queda defraudat... En el diccionari, en efecte, hi tenen cabuda:

- «Todos los libros de la Biblia.
- Todos los topónimos y poblaciones que se citan en ella.
- Todos los personajes del AT (a excepción de algunos que sólo figuran en listas) y del NT (a excepción de algunos nombres que aparecen en las genealogías de Jesús).
- El conjunto de los animales, vegetales y minerales del mundo bíblico, y sus derivados.
- Los objetos de la vida cotidiana.
- Las instituciones políticas y las estructuras sociales y profesionales de las comunidades y los Estados mencionados en la Biblia.
- Las lenguas bíblicas.
- Los grandes conceptos de la teología y la antropología.
- La religión de Israel y de los pueblos vecinos (divinidades, instituciones, formas de culto, etc.).
- La terminología de la crítica bíblica.
- El contexto geopolítico y cultural de la Biblia, con los resultados recientes de la arqueología» (pp. V-VI).

A subratllar sobretot que el lector hi trobarà «amplias síntesis sobre temas ausentes o embrionarios en la edición anterior: apócrifos, versiones antiguas, medievales y modernas de la Biblia...» (p. VI).

Malgrat tot encara s'hi troba a faltar algun tema importantíssim: no hi ha cap entrada sobre «gnosis» o «gnosticismo» (!). D'altra banda, les anotacions bibliogràfiques són moltes vegades molt pobres. Així p. ex. a «Apócrifos del Antiguo Testamento» quan es parla dels *Testamentos dels dotze Patriarques* l'únic llibre que se cita a la Bibliografia és el d'A. Díez Macho, *Apócrifos del Antiguo Testamento*, v. V, Madrid 1987. A vegades es posa les pàgines en què es troben les obres comentades dins d'una determinada col·lecció indicada en la Bibliografia, a vegades no. La Bibliografia realment no ha estat feta amb gaire cura.

Pel que he pogut veure, els articles en general tenen una bona informació i són ponderats. Així, p. ex., la valoració que es fa dels elements «històrics» dels evangelis de la infància (cf. «Infancia, evangelio de la», pp. 763-765). Resumint, cita aquests tres punts com elements «localizables históricamente, aunque no controlables en todos sus aspectos... De este modo, las semejanzas entre Mt y Lc remiten a los siguientes puntos esenciales: descendencia davídica de Jesús, matrimonio de María y José y concepción virginal de Jesús, junto con Nazaret como lugar de la vida oculta». L'autor de l'entrada, Jean Radermakers, conclou curant-se amb salut: «La apreciación de la historicidad de los Evangelios de la infancia ofrece margen para una cierta diversidad de opiniones, mientras no se ponga en duda la verdad del anuncio del evangelio.»

La majoria dels articles del diccionari editat en castellà per la Herder ofereixen un bon resum de les qüestions que planteja cada tema. En recomanem, doncs, la lectura... Especialment d'articles com és ara «Versiones antiguas de la Biblia». Es tracta d'un bon resum pedagògic d'allò que és comunament acceptat avui. Però no

puç sinó assenyalar una omisió important en parlar del Targum: no es diu res de la LXX com a Targum. És un problema que s'havia de tocar, encara que fos per comentar-ho negativament. Per endolcir aquesta crítica afegim que en l'entrada sobre la LXX («Versiones griegas», *ibid.*) es diu: «los traductores sintieron de vez en cuando la tentación de parafrasear (*targumismo*), si bien hay que atenuar inmediatamente esta observación con otra...» (p. 1564, col. 2). És clar que «de vez en cuando» s'hauria de suplantar per «a menudo».

Hem de felicitar també els autors de l'obra per haver donat una transcripció científica dels termes originals. Creiem que en general s'ha fet sense errors. No obstant, en la traducció al castellà que comentem s'han escapat alguns errors d'impremta. Vet ací alguns casos que he pogut observar: p. 1603, lín. 2 (col. 2), diu «nissahôn», en lloc de «niššahôn» o «niššajôn», segons les regles de transcripció del diccionari; p. 973, lín. 16 (col. 1), en l'article sobre Masada, diu «(en hebr. *mesad*)», en lloc de «(en hebr. *mesadah*)»; p. 21, lín. 19 (col. 1), diu «*hannissabim*», en lloc de «*hanniššabim*»; p. 1036, lín. 58, diu «*Tena'*», en lloc de «*Tena*», etc. A vegades no s'és prou conseqüent en la manera de citar un mateix autor. Així parlant de les versions de les Bibles a València (!) tenim que en p. 1590, lín. 61-62 (col. 1), es menciona «Bonifacio Ferrer», autor que en la pàgina següent (lín. 13, col. 2) apareix més lògicament com a «Bonifaci Ferrer».

És doncs una obra que no pot faltar en les biblioteques públiques ni tampoc en les privades de tot aquell que (teòleg, catequista o simplement estudiant de la Bíblia) vol estar al dia dels problemes que avui planteja l'Escriptura. Una obra pulcrament editada per Herder que esdevé especialment útil pels mapes que s'hi han incorporat (6 en total), per l'índex de topònims (tots els citats en la Bíblia, localitzables o no en els mapes) i per les taules cronològiques (9 pàgines).

E. Cortès

Frederic RAURELL, *Pels camins encara no fressats de l'exegesi crítica: Marc de Castellví*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 1993, 32 pp.

En la presentació queda ben dibuixat allò que aquest llibretó pretén: «El seu protagonista, Marc de Castellví, home silenciós, en aparença secundari, fou l'ànima de la gran empresa que representà per a Catalunya la publicació dels quinze volums de *La Sagrada Bíblia*, de la Fundació Bíblica Catalana, 1928-1948.» D'entrada, doncs, el lector es troba amb unes pàgines que s'ocupen d'un període dens i esperançat en els estudis bíblics a Catalunya.

L'obra està dividida en tres parts: ambient familiar i estudis eclesiàstics a Catalunya; estudis superiors a la Universitat Gregoriana de Roma i al Pontifici Institut Bíblic de Roma; responsable de la Fundació Bíblica Catalana, pràcticament des de 1929, any del seu retorn d'Itàlia, fins a 1936, any en què esclatà la guerra.

La figura de l'exegega caputxí, mort prematurament, serveix a l'autor per a fer-nos conèixer l'estat dels estudis bíblics a Catalunya i a Roma, i, sobretot, per a conèixer què fou, què feia i què representà per a Catalunya la Fundació Bíblica Catalana. Els moments delicats de les relacions entre l'eminent caputxí P. Miquel d'Esplugues, impulsor de l'obra, i de l'eminent exegega benedictí P. B. Ubach, són tractats d'una manera intel·ligent i imparcial.

Els moderns estudiosos, i també el simple lector, trobaran interessant la descripció de les diferents matèries i dels professors que les impartien en la presentació

dels programes del Pontifici Institut Bíblic de Roma, en els anys d'estudi de Marc de Castellví.

La tercera part de l'estudi, dedicada a descriure el treball dels estudis bíblics de Marc de Castellví, ofereix unes pàgines prou curioses quant a la contextualització cultural dels biblistes a Catalunya, un treball que coincideix amb un moment cultural puixant: «En aquest context comencen a prendre cos projectes estructurats per a fer parlar la Bíblia en català, cosa que pràcticament no s'havia donat des que la Inquisició havia prohibit la lectura de les Escripures en llengua vulgar» (p. 16).

Considero útil i reeixit l'apartat dedicat a historiar la situació sociològica-eclésiàstica en el moment de posar fil a l'agulla del projecte de la Bíblia en català: el dictador andalús (i militar!) Miguel Primo de Rivera, que tenia tanta ignorància com menyspreu de Catalunya, se serveix de la burocràcia clerical vaticana per a obtenir de Roma cinc decrets, entre els anys 1928-1929, que perjudiquen greument l'ús del català en la predicació, en la litúrgia, en l'ensenyament dins els seminaris diocesans i, per tant, en la versió de la Bíblia al català: «Amb decrets d'aquesta mena resultava una empresa coratjosa voler traduir la Bíblia al català, voler-la fer arribar al poble en la pròpia llengua a través de la catequesi, la predicació, la litúrgia, etc...» (p. 22).

Però, sobretot, cal agrair a l'autor les pàgines que dedica a la Fundació Bíblica Catalana. La gran tasca d'aquesta institució és analitzada des d'un angle no gaire conegut; la seva aproximació ajudarà a superar-ne certs prejudicis i especialment, pel que fa a la seva obra principal (*La Sagrada Bíblia*). Tenir al davant la llista dels seus diferents col·laboradors resulta una sorpresa agradable.

Potser hauria estat útil que en aquestes pàgines, en parlar del Pontifici Institut Bíblic, l'autor hagués explicat i explicat més el contenciós entre aquesta institució de Roma i l'École Biblique de Jerusalem.

El lector hauria agraït igualment un judici sobre els fruits que *La Sagrada Bíblia* de la Fundació Bíblica Catalana ha donat a la cultura religiosa del poble i a la cultura exegètica dels biblistes.

Joan Antoni Fuentes i Grau

Nouvelle histoire de la littérature latine, éditée par Reinhart HERZOG et Peter LEBRECHT. Volume 5. Édition française sous la direction de Gérard Nauroy, Brepols 1993.

El títol d'aquest cinquè volum de l'edició francesa del gran *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike* és *Restauration et renouveau. La littérature latine de 284 à 374 après J.-C.* El volum és editat sota la direcció de R. Herzog, el qual ha disposat de la col·laboració de quinze autors de diferents procedències, alguns de parla francesa, com és francès l'autor del prefaci general, el professor Jacques Fontaine. La diversitat dels col·laboradors i, més encara, la procedència múltiple de la riquíssima bibliografia aquí acumulada demostren l'interès que ha tingut, i continua suscitant, la literatura llatina antiga. La *Nouvelle histoire*, en presentar-se com una reelaboració de la *Geschichte der römischen Literatur* de M. Schanz, C. Hosius i G. Krüger, proclama el valor d'aquesta història. En la presentació em fixaré, naturalment, només en allò que és relatiu a la literatura cristiana, que ocupa trenta-sis dels cent paràgrafs de què consta el volum. Segons l'ordre de la seva aparició en l'obra, en la qual els autors antics i els escrits anònims o els pseudo-epigràfics apareixen

repartits pels temes o per les formes literàries que cada escriptor representa majoritàriament en el seu llegat literari, són els següents: el calendari de l'any 354 i la traducció llatina de la Crònica d'Hipòlit (parts redactades per P. L. Schmidt), els epitafis i les inscripcions (W. Schetter), Ausoni (W. L. Liebermann i P. L. Schmidt), la poesia (R. Herzog), Màrius Victori (G. Madec), Arnobi i Lactanci (A. Wlosok), les cartes adreçades suposadament per sant Pau a Sèneca (J. Divjak), Victori de Poetovio (A. Wlosok), els fragments d'un comentari a Mateu d'un qui-liasta, uns quants escrits que porten falsament el nom de Cebrià, Retici d'Autun, Fortunacià d'Aquileia, Zenó de Verona, Gregori d'Elvira, la literatura conciliar, Hilari de Poitiers, Ossi de Còrdova, Eusebi de Vercel·li, Llucifer de Càller, Febadi d'Agennum, Potami de Lisboa, certs arians, el pseudo-Cebrià *De singularitate clericorum*, el papa Liberi (J. Doignon), les passions dels màrtirs i la versió llatina de la Vida de sant Antoni (J. Fontaine). Com podem veure, és especialment considerable la contribució de Jean Doignon i és comprensible que aquest professor hagi dedicat una atenció especial (més de trenta pàgines) a Hilari de Poitiers, en què ell s'ha especialitzat. Per altra banda, no és Hilari l'autor cristià llatí més important dins els límits cronològics que s'ha imposat aquest cinquè volum? L'any 284 correspon al començament de la tetrarquia imperial; el 374 és l'any anterior a la invasió dels huns. La *Nouvelle histoire* segueix, no cal dir-ho, el sistema amb què la *Geschichte* de Schanz-Hosius-Krüger construeix cada paràgraf, o sigui, cada capítol. No es limita a exposar els resultats de les recerques dutes a terme; hi ha molta investigació original, exposada, algunes vegades, amb extensió. Particularment interessants són els judicis sobre cada un dels escriptors antics i de les seves obres, quan s'ho mereixen. Així es fan llegir amb especial interès els apartats que porten per títol «réception». No hi ha dubte que conèixer el ressò i la influència o acceptació que hagi obtingut un autor antic en el curs de les èpoques posteriors és important per a una valoració. Crec que la mateixa importància que, en el seu temps, va tenir (i encara té en molts aspectes) com a instrument de treball la història de la literatura romana (els seus reelaboradors moderns han preferit l'adjectiu «llatina» en lloc de «romana») de Schanz-Hosius-Krüger, la té la *Nouvelle histoire*. Fa veure el gran desplegament que hi ha hagut en el domini de la matèria tractada. La sola bibliografia aplegada ja constitueix un instrument de treball de primer ordre. Em permeto acabar aquesta presentació amb una observació relativa al *Psalmus responsorius* tractat en el paràgraf 559 (vegeu també pp. 253s); en vaig tractar en aquesta mateixa *Revista Catalana de Teologia* IV (1979) 25-32, en un estudi crític, ignorat en la publicació que ara tinc el gust de presentar. Coincideixo amb els judicis que R. Herzog fa sobre el *Psalmus responsorius*; per la meua part veig en el poema abecedari un antecedent curiós d'un altre himne semblant sobre la vida del Senyor (no de Maria): el que comença amb el vers «A solis ortus cardine», de Celi Seduli.

Alexandre Olivar

Josep PERARNAU I ESPELT, *El «Llibre contra Anticrist» de Ramon Llull. Edició i estudi del text*, dins *Arxiu de Textos Catalans Antics* 9 (1990) 7-182.

En la presentació del volum primer d'ATCA, s'anuncien les finalitats d'aquesta publicació anyal. Una d'elles és la d'editar obres, anteriors al segle XIX, d'autors de l'àmbit geogràfic on ha arrelat la llengua catalana.

En el volum 9, corresponent a 1990, Perarnau publica, per primera vegada, *Llibre qui és contra Anticrist*. Abans, altres sis obres havien estat editades pel mateix lul·lista i a la mateixa publicació: *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels*, ATCA 1 (1982) 9-46; *Lo sisè seny, lo qual apel·lam affatus*, ATCA 2 (1983) 23-103; *Liber de locutione angelorum*, ATCA 2 (1983) 104-121; *Ars confessionis*, ATCA 4 (1985) 152-158; *Liber de virtute veniali atque vitali, de veniali peccato et mortali*, ATCA 4 (1985) 159-172; *Disputació de cinc savis*, ATCA 5 (1986) 7-229.

El mateix Perarnau, a la pàgina 8, explica la metodologia que segueix: primer precisa la «ratio editionis», presenta les dues còpies catalanes que han arribat fins a nosaltres, estableix l'esquema i la dinàmica de les seves idees i s'atura a estudiar «amb una mica més de detenció» alguns dels seus nuclis doctrinals (pp. 7-54); després dóna l'edició crítica del text (pp. 55-158); finalment completa el seu treball amb la taula alfabètica de tots els seus mots (pp. 159-182).

Sobre els manuscrits ens diu que, ultra les còpies llatines, únicament ens és accessible en dues còpies en llengua catalana: la de la Biblioteca Corsiniana de Roma (C) i la de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic (M). Pel que fa a aquesta última, remet a la seva obra *Els manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic. I. Volums amb textos catalans*. Apèndix: *Inventari d'obres lul·lianes en català*, Barcelona, Facultat de Teologia, pp. 168-174. Del manuscrit de Roma, escrit en terres catalanes (Mallorca) els darrers decenni del segle XV, en fa una detallada descripció. Explica, amb detall, quin dels dos textos ha d'ésser pres per base de l'edició: el de Roma, dos segles anteriors a la còpia de Munic. També, creu l'autor, hi ha indicis que inclinen a pensar que l'exemplar del qual transcriví M no era C.

El lul·lista català fa un estudi del contingut del llibre proporcionant, en primer lloc, una visió esquemàtica en cinc pàgines que permet de veure el tractat «en perspectiva horitzontal». Després entra en la dinàmica de les idees.

En el pròleg (línies 5-56), Ramon Llull ens diu que, amb aquesta obra, intenta destruir l'error que sembrarà l'Anticrist. Propugna la formació d'homes especialitzats per a la lluita doctrinal «i aquest em sembla el punt exclusiu d'ell», dirà l'autor. D'aquests dos objectius deriven les tres parts del llibre: la primera i la segona desplegen la contraposició doctrinal, la tercera tracta de la formació de persones especialitzades per a aquesta lluita doctrinal. Com diu el mateix Llull (línies 31-32), aquesta contraposició polèmica seguirà la dialèctica proposada per *L'Art abreujada d'atrotar veritat*.

La primera distinció és una exposició de principis teològics, dividida en quatre parts. 1) «De la unitat de Déu» (línies 65-227). Llull presenta aquesta prerrogativa, com les altres prerrogatives divines, absolutament idèntica a la mateixa essència de Déu. Aquesta unitat de Déu és activa, «manifesta cosa és que Déu és pur actu e que anaxís cové actu en la unitat de Déu» (línies 81-82). Les línies 152-166 presenten una argumentació basada en el principi anselmià del «Deus est id, quo maius cogitari nequit»: «E cor lo maior actu de la unitat de Déu sia affirmable..., per açò cové de necessitat ésser en Déu l'actu qui per majoritat en Déu és significat» (línies 159-162). 2) «De la trinitat de Déu» (línies 228-450). Perarnau assumeix els passos del raonament lul·lià, en aquesta segona part: «del concepte de Déu com a acte pur deriva la pluralitat de persones en Déu, les quals es diferencien per paternitat, filiació i processió» (p. 22). 3) «De la incarnació del Fill de Déu» (línies 451-787). L'esquema d'aquesta tercera part consisteix en el joc de la dignitat de grandesa amb cada una de les altres quinze dignitats i amb el principi relatiu de majoritat. aquest

esquema l'aplicà Llull, en la segona part, a l'actuació de Déu «ad intra» i en aquesta tercera part, a l'actuació de Déu «ad extra». Trobem aquí la formulació lul·liana entorn del motiu de l'Encarnació: «No tan solament fo encarnació necessària ha restaurar lo humà linatge, hans ho és a demostrar los actus de les dignitats de Déu» (línies 600-601). 4) «De virtuts creades» (línies 786-940). L'editor diu que aquesta quarta part és semblant al pla estratègic d'una batalla en el qual s'ha d'endevinar per on atacarà l'enemic i quins són els seus punts febles. Llull col·loca set consideracions amb el següent esquema: l'Anticrist voldrà afeblir cada virtut pel fet de desvincular-la de totes les altres. Contra aquesta actitud de l'Anticrist, s'haurà de lluitar per tal de reforçar les virtuts mútuament les unes amb les altres.

La segona distinció tracta de les obres de l'Anticrist (línies 941-1155). Aquí els principis teològics de la primera distinció es converteixen en criteris de discerniment pel fet d'ésser aplicats a les cinc activitats de l'Anticrist: «falses raons, miracles, dons, promitaments, turments» (línia 946). Els criteris de discerniment: «demostració no's pot fer sinó de coses veres» (línies 954-955); «los miracles que fon nostre senyor Jhesucrist són concordants; cor aquells se concorden ab los començaments e los miracles que Antecrist farà són als contraris» (línies 1023-1025); «porà hom reprendre Antechrist en los dons que darà, per la mala obra que se'n seguirà contra l'actu de les dignitats divines e de les virtuts creades» (línies 1067-1070); «los prometiments que Antechrist prometrà sien contraris als actus de les dignitats divines e de les virtuts creades» (línies 1111-1112); «Dirà Antechrist que ell és Déu e significarà en ses obres que ell no és Déu» (línies 1127-1128).

La tercera distinció tracta de la prevenció de l'Anticrist (línies 1156-1563). És el projecte lul·lià en el qual entra la vida activa i la vida contemplativa. Hi ha un projecte positiu: «la sancta vida en la qual deuen ésser sants hòmens christians per tal que sien començadors a destruir les errós que Antechrist sembrarà» (línies 1157-1159). I el negatiu: «Batalles e guerres molt [mils] se convenien en lo poble dels jueus contra los infaels, ans que fos l'eveniment del Fill de Déu, que no fan ara en lo poble dels christians» (línies 1501-1503).

Ramon Llull no consigna explícitament la data en les obres anteriors a la «Taula general». Per tant, és qüestió de buscar elements de judici vàlids per a la datació. En el cas que ens ocupa, l'autor s'aparta de la que pensa que s'havia considerat, fins fa poc «sententia communis» i que col·locava aquesta obra entorn del 1290. Tampoc no s'alinea amb aquells que es pregünten si fou escrita entre 1274 i 1283. L'editor deixa obert un interrogant: ¿No s'haurà d'estudiar si aquesta obra no és posterior a 1274?

Criteris: en primer lloc les citacions d'altres obres lul·lianes com *Art abreuçada d'atobar veritat* (línies 31-32, 972, 1431) i *Llibre d'oracions i contemplacions de l'enteniment* (línia 1561). Ambdues obres es considera que foren escrites entre 1271 i 1275.

En segon lloc, el tema de la legitimitat de l'ús de la força. L'últim apartat del llibre tracta «de guerres e batalles» (línies 1495-1532). Ramon Llull, en aquestes línies, desqualifica la croada com a instrument de conversió dels infidels o com a mitjà de conquerir els llocs sagrats. Però el 18 de maig de 1274, el segon concili ecumènic de Lió reafirmava la validesa de la croada. Perarnau recorda que únicament el *Llibre qui és contra Anticrist* és radicalment contrari a la croada. Totes les altres obres lul·lianes accepten, d'una manera o d'altra, l'ús de la força. Hi ha hagut un viratge en el pensament de Ramon Llull en aquest tema: primer és pacifista i després accepta l'ús de la força. Al mateix volum d'*ATCA*, el teòleg català, compara textos del *Llibre qui és contra Anticrist* amb la butlla de Joan XXI a favor de

Miramar (1276). Sobre aquest tema escriu en el pròleg de l'última edició italiana del *Llibre d'amic i amat*: «La bolla papale aprovava i punts principals del programa missionario, esposto nella terza parte del *Llibre contra Anticrist*, che contiene il dialogo dottrinale, tema del *Llibre del Gentil i dels tres savis*. Ovvamente, in quel programma primitivo non c'era posto per le crociate. Ma il II Concilio di Lione le confermò, e da quel momento il Lullo cominciò ad accettarle (dal *Llibre de l'orde de cavalleria in poi*)...», Josep Perarnau, *Introduzione*, dins Raimondo Lullo, *Il Libro dell'amico e dell'amato*, Roma, Città nuova, 1991. Traduzione dal catalano a cura di Adelaide Baracco, p. 10.

Segons Perarnau, «El refús de guerres i batalles... obliga a preguntar-se si en els primers anys de la seva activitat apostòlica, Lull no estava convençut que els ordes militars eren incompatibles amb el cristianisme» (p. 32). També constata que si resultés confirmada aquesta hipòtesi, es podria afirmar que el *Llibre de contemplació en Déu*, el *Llibre del Gentil i dels tres savis*, el *Llibre d'oracions i contemplacions de l'enteniment* i l'*Art abreujada d'atobar veritat* serien clarament anteriors a la data esmentada, mentre que el *Llibre de l'orde de cavalleria*, que accepta el valor cristià de la croada, seria posterior.

En tercer lloc, pels destinataris del projecte. La tercera distinció dibuixa un retrat robot del predicador lul·lià. Comenta Perarnau: «La insistència en la santedat, en la intel·ligència i en el capteniment d'acceptació del martiri, o en els estudis de filosofia i de teologia, no pot fer oblidar el detall que els candidats han d'ésser escollits tant entre els religiosos com entre els seculars» (p. 33). Ramon Lull vol fundar un orde de clergues i laics. La realitat serà que, de fet, «lo monestir de Miramar/fiu a frares menors donar». Un fou el projecte original i l'altre la seva realització. A Miramar evitarà la barreja de religiosos i seglars i també la de religiosos de diferents ordes. A què es degué el canvi? L'editor s'inclina pel fet de la prohibició de nous ordes per part del segon concili de Lió el 17 de juliol de 1274. Conclou Perarnau que el projecte de la tercera distinció és anterior al concili de Lió del 1274. Per tant la datació del text no podria anar més enllà: «Miramar ja fou el resultat de les modificacions que l'esmentat concili obligà a introduir en el projecte original» (p. 35).

Es pregunta l'autor què és el *Llibre contra Anticrist*. Contesta que no és un llibre destinat a la informació entorn de la figura de l'Anticrist ni una proclamació d'imminència, sinó «un manual d'ensinistrament de combat» (p. 31). «Em sembla justificat de qualificar el llibre de manual d'aprenentatge i d'exercitació per a la lluita contra l'Anticrist» (p. 32).

Pel que fa a la doctrina, l'autor redueix a sis els elements doctrinals que proporciona el llibre: 1) El món es troba en molt mal estament; 2) Si l'actuació de l'Anticrist incidís en una situació com aquella, el resultat seria molt perillós per a l'Església; 3) Cal prevenir-se i fer fracassar l'actuació de l'Anticrist; 4) El coneixement de les raons necessàries ha d'il·luminar l'enteniment del poble cristià; 5) La conversió dels infidels; 6) Finalment els dos últims objectius no s'han d'asseguar mitjançant croades o expedicions militars sinó per l'actuació d'homes sants i savis formats en la vida contemplativa i en l'estudi de la doctrina i dialèctica lul·lianes. En un joc de síntesi doctrinal, redueix Perarnau els punts anteriorment esmentats en aquests dos: l'actuació de l'Anticrist i la dels sants homes que l'hauran de neutralitzar.

De la tercera distinció, treu el nostre editor el projecte lul·lià de defensa contra l'Anticrist resumint-lo en aquests nou elements: 1) Escollir homes per a la més alta contemplació possible; 2) Col·locar-los en vida ermitana o en austeritat monàstica; 3) Proveir-los del necessari quan a l'aliment, estudi i oració; 4) Preparar-los per a

la predicació mitjançant l'estudi de les raons necessàries i llengües; 5) Missió oficial als infidels; 6) Intercanvi de savis amb els infidels per tal d'informar-los de la doctrina cristiana; 7) Obligar jueus i sarraïns sota sobirania cristiana a informar-se d'aquesta doctrina; 8) Col·laboració dels religiosos grecs i d'altres orientals en sobirania musulmana; 9) Predicar als cristians per paraules, raons necessàries i exemples de vida santa.

L'autor es pregunta, sense aventurar-se a donar la resposta, si el mallorquí no pensava en una cosa pareguda a la que es proposà, en el seu moment, el fundador dels dominicans.

Creu el teòleg català que el punt cèntric i crític del llibre, en el qual rau tot el pes demostratiu de l'edició és «la coincidència i aiguabarreig de les 'dignitats' i de llur acte únic en la simplicíssima essència de Déu» (p. 41). En la línia de Bonaventura, Llull defineix Déu com a acte pur del conjunt de totes les dignitats. Aplicant el principi de majoritat tenim, cap endintre, la unitat i trinitat de Déu i cap enfora, l'Encarnació. Sobre aquesta doctrina de Déu com a acte pur, demostra Perarnau que és resultat d'evolució intel·lectual. Tenim una clara delimitació mental entre els tres graus de l'ésser: essència o substància, virtuts o dignitats i obres o actes. El llibre, objecte de la nostra recensió, se centra en el tercer grau superant *Contemplació* i el *Gentil*. L'essencial de Llull no són les figures, encara que, ara, s'estan estudiant per qüestions informàtiques. L'important de Llull és l'acció, la realitat com a acte. L'atribut de Déu s'ha de pensar com a acte. En la teoria de les «dignitats» trobem la identitat substància-virtut-obres.

Seguint el curs del text, va comentant aspectes concrets: la coincidència entre Llull i Arnau de Vilanova pel que fa a la preparació per defensar-se de l'Anticrist (línies 48-51), els punts de contraposició entre ambdós autors respecte a les obres de l'Anticrist (línies 1119-1120), la coincidència amb Tomàs d'Aquino en punts fonamentals d'antropologia (línia 167) i de teologia (línia 236), el nou camí que desbrossa Llull a l'hora de conèixer allò que és Déu: pensar-lo com a acte de totes les dignitats (línies 384-391), Encarnació a partir de les «dignitats» (línies 558-460)... Va fent paral·lelismes, així mateix, sobretot amb el *Llibre de Contemplació en Déu*.

També fa modificacions provinents de la facilitat que dona la grafia del manuscrit per a interpretar de manera diferent algunes paraules, tot explicant la raó del canvi. En alguna ocasió s'enfronta amb els dos manuscrits i, sovint, acudeix a la traducció llatina per solucionar algun dubte.

Acaba l'estudi amb una taula alfabètica que aplega totes les formes que es troben en el llibre. Com diu Jaume de Puig i Oliver, en la recensió d'una altra obra lul·liana editada per Perarnau: *Disputació de cinc savis*, «Perarnau ja ens té acostumats a no editar cap text català lul·lià sense donar el corresponent índex de mots. Aquesta és una mesura sàvia que ha de servir molt en el futur per als estudis de l'evolució i de la transmissió del pensament lul·lià» (*ATCA* 7/8 [1988-1989] 337).

Domingo Escuder

Jaume MENSA I VALLS, *Arnau de Vilanova, espiritual. Guia bibliogràfica* (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials XVII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994, 176 pp.

L'autor defineix aquest treball com una «lleu ajuda bibliogràfica per a l'estudiós o possible estudiós d'Arnau» (p. 8), i el presenta com un instrument parcial —per-

què no abasta els estudis arnaldins d'àmbit mèdic ni els de tema alquímic— ni complet, ni exhaustiu, ni definitiu. Agrupa el material a disposició en sis apartats: 1) estudis pròpiament bibliogràfics, amb no més de vuit títols; 2) fonts per a l'estudi d'Arnau de Vilanova, o també de l'arnaldisme-beguïnisme; 3) biografia i context històric; 4) llistes d'obres espirituals, amb no més de sis títols; 5) obres espirituals d'Arnau de Vilanova i estudis que s'hi refereixen, començant pels manuscrits que els contenen; 6) notícies en les obres generals o de referència. En apèndix és recollida una selecció de títols sobre l'obra mèdica d'Arnau, les edicions i els estudis que ha suscitat. En un segon apèndix és classificada la bibliografia relativa a la polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els teòlegs professionals. Un tercer apèndix completa fins al primer de gener del 1994 la llista de fitxes bibliogràfiques de l'apartat 2), del 3), del 5) i del 7). Les taules del final del volum són dues: d'obres espirituals d'Arnau de Vilanova i d'autors citats. En total, Mensa ha aplegat set-cents vint-i-tres notícies bibliogràfiques arnaldianes, informació sobre cinquanta-un manuscrits que contenen obres d'Arnau, referències a cinquanta-tres edicions i transcripcions d'obres arnaldianes espirituals, incloses les lletres. De més a més, recull les versions antigues i modernes a qualsevol llengua de qualsevol obra d'Arnau.

No és —no ho pretén— una bibliografia crítica en el sentit que descriu el contingut o els resultats de cada fitxa o estudi. Però tampoc no és una simple llista bibliogràfica. Tal com diu el títol, es tracta d'una guia, que resulta sobretot de les mancances i dels buits que hi ha en el camp dels estudis arnaldians. Davant cada un dels sis apartats i dels dos primers apèndixs, així com davant cadascuna de les subdivisions de què consten els dits apartats i els dos primers apèndixs, Mensa presenta l'estat de la qüestió que li suggereix la bibliografia aplegada. Aquestes introduccions, doncs, són extraordinàriament orientatives i revelen la mà d'algú, per a qui la bibliografia arnaldiana no té secrets, com no podia ésser d'altra manera tractant-se d'un autor que recentment ha dedicat dues tesines i una tesi doctoral i, que nosaltres sapiguem, almenys dos articles a estudiar l'obra i el pensament espiritual d'Arnau de Vilanova.

Un instrument de treball com aquest que acaba de publicar Mensa és, tot i les limitacions indicades al principi, un bon punt de partida i, doncs, indispensable, per al copiós treball que espera als arnaldistes. Mensa no s'està de recordar els problemes pendents pel que fa a les edicions d'obres originals d'Arnau, a l'aclariment de quines obres són genuïnament autèntiques i quines li han estat atribuïdes per deixebles o per curadors d'edicions manuscrites i antigues. Lamenta també i assenyala la penúria d'estudis de caràcter doctrinal, monogràfics o d'abast més ample. Són reaccions normals davant un quadre bibliogràfic tan complet, que forçosament conté molt material de segona mà o purament referencial, i on els estudis que verament han marcat època es podrien comptar amb els dits de la mà.

Jaume de Puig i Oliver

Àngel DE LES GAVARRES, *Carisma de Teresa de Lisieux. Su itinerario espiritual a la luz de sus Manuscritos Autobiográficos*, Barcelona, Esinsa, 1993.

En posar-se en contacte amb aquest llibre ve de seguida al pensament la pregunta: Després de l'ampla bibliografia teresiana ¿es poden dir coses noves d'aquesta santa que morí fa prop de cent anys? Doncs la resposta és del tot afirmativa. Ens

trobem davant d'un llibre seriós, important i que caldrà en el futur tenir en compte si es vol conèixer bé la vida i la doctrina de santa Teresa de Lisieux. El Dr. Francesc Canals ens diu: «El mèrit d'aquesta obra es troba en que destaca la "veritat" de l'obra divina realitzada en un ésser humà... la "veritat" explicada, palesa, contrastada i demostrada per la prova inexorable del temps, posa de manifest els trets essencials en la tasca de tota santificació.»

L'autor, per tractar-se d'un cartoixà, ha pogut realitzar les exigències que el prestigiós dominic P. Philipon demanava en tot estudi de la personalitat dels sants, aplicat al cas de la nostra santa. Així parla: «Una penetración puramente intelectual del alma de los santos nunca responde a la realidad. Es necesario entrar en el alma de los santos con alma de santo, por *connaturalidad*, si se quiere conocer a fondo su doctrina y su vida.» I una mica més endavant diu: «hay que *identificarse con el otro* por el corazón, revestirse de su personalidad moral y mística... *como otro yo*, con su alma en él» (Ed. Balmes, 1963, pp. 11-12).

Ens trobem davant d'un treball de moltes hores, molt curós i fet amb gran respecte i amor, com exigeix entrar en el misteri de les obres de Déu. L'autor ha cercat amb minuciositat el màxim possible de dades i les ha sotmeses a una anàlisi exhaustiva fins aclarir el seu autèntic sentit, la realitat més exacta del fet.

L'objectiu que es proposa queda expressat en el subtítol: «El seu itinerari espiritual». Es tracta de l'objectiu prioritari que hem de cercar quan anem a examinar els fets de la seva vida i els seus escrits, perquè com diu el mateix Philipon en l'obra esmentada: «Los santos, con sus actos y enseñanzas, son para nosotros verdaderos maestros de espiritualidad... son una encarnación del Evangelio y de los principios más elevados de la espiritualidad cristiana (*Ibid.*). Hi ha en ells una íntima penetració entre la iniciativa divina que ha cridat l'ànima als cimals de la santedat i la lliure cooperació de la criatura. Resulta així que el sant és sempre una viva lliçó de teologia i una escola de santedat. Però també tot sant és —i molt especialment en el cas de santa Teresa— un mestre de doctrina espiritual adequat a un temps i a unes circumstàncies determinades per un voler de la providència divina. Aquest objectiu ha d'ésser el prioritari en l'estudi de la vida dels sants, perquè si aquesta santa és presentada per l'Església com «una obra mestra de la naturalesa i de la gràcia» —tal com diu Pius XI—, no podem deixar de banda l'examen de la seva santedat i això és el que s'ha proposat «l'Àngel de les Gavarres» en aquesta obra i creiem que ho ha assolit a bastament.

Es per això que l'autor —com destaca Mons. Jubany en la introducció— pren com a norma la doctrina mística dels Doctors del Carmel: santa Teresa de Jesús i sant Joan de la Creu, cosa que altres autors ja abans havien fet. També compara les etapes de la seva vida amb les de la història de la Salvació. La idea és bona, perquè l'obra de Déu en les ànimes segueix unes certes constants, però la selecció dels fets bíblics s'ha fet seguint el decurs de l'evolució de la vida espiritual de la santa de Lisieux i creiem que aquesta comparança pot aportar poca llum al valor de la marxa espiritual de Teresa.

No ens resta sinó recomanar-la a tots els interessats a conèixer millor la santa de «la infància espiritual», perquè no quedaran decebuts, ans al contrari, hi trobaran una obra sòlida, ben exposada i amb una presentació molt ben feta, sense haver-hi trobat cap errata d'impremta.

Ks. Andrzej Franciszek DZIUBA, *Jan Azor teolog-moralista*, Warszawa Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 1988, 346 pp.

L'autor, professor d'història de la moral a la Universitat catòlica de Lublin (Polònia), dedica una detallada monografia al jesuïta murcià Juan Azor (1536-1603). Afegeix a l'obra, escrita en polonès, un resum de deu atapeïdes pàgines en castellà, que em permet poder escriure aquesta recensió. Així com la part biogràfica, minuciosa, atenta a la bibliografia occidental, és una bona síntesi, l'enfocament moral d'Azor —segons el que he pogut entendre— no queda ben contextualitzat. Tot i la importància concedida a la subdivisió que en els estudis jesuítics es féu entre «*curus maior*», dedicat als estudis especulatiu, i el «*curus minor*», més pràctic i destinat a la formació dels estudiants en el tractament dels casos concrets de moral, l'autor no assenyalava que en l'obra fonamental d'Azor, *Institutiones morales*, queda omès el tractament de la beatitud o de la felicitat, el dels dons de l'Esperit Sant, el de les benaurances. Aquest fet, no gens indiferent per a l'orientació de la moral, té una gran importància, atesa la influència determinant que exercí l'obra d'Azor, com a model, en la composició d'innombrables manuals de moral apareguts fins a les darreries del segle XVII i entrat ja el XVIII. No es pot oblidar que s'hi accentuarà la moral d'obligació, a partir de la qual l'ensenyament segueix els manaments i no les virtuts. L'orientació quedà plasmada en la *Ratio studiorum* (en les seves diverses redaccions) dels jesuïtes, en la qual intervingué Azor. No sorprèn que les seves *Institutiones morales* s'hagin pogut qualificar com «el coronament de l'obra reformatora del Concili de Trento» (L. Vereecke).

Evangelista Vilanova

Paul POUPARD, Cardenal, *Felicidad y fe cristiana. Estudio del Consejo Pontificio para el diálogo con los no creyentes*, Barcelona, Herder, 1992, 176 pp.

«Al llarg dels segles el tema de la felicitat i de com obtenir-la, ha estat objecte constant de la reflexió dels homes... És un tema que suscita moltes qüestions fonamentals amb què l'home s'enfoca tant en el pla humanista com en el religiós. És per això que aquest camp d'investigació proporciona una ocasió única de diàleg entre creients i no-creients». Amb aquestes mateixes paraules tretes de la introducció, redactada pel Cardenal Paul Poupard, President del Consell Pontifici per al diàleg amb els no-creients, es motiva l'enquesta menada per l'esmentat Consell, en la presentació de la qual radica el contingut d'aquest llibre.

El 1988 el Consell escollí el tema «Recerca de la felicitat i fe cristiana» com a objecte d'una enquesta feta a nivell internacional que havia de conduir a la seva Assemblea Plenària, celebrada el 1991 durant quatre dies del mes de març.

Durant tres anys, centenars de persones i de grups varen treballar un qüestionari amb les següents qüestions que aquí presento en síntesi:

1. L'home sempre ha cercat la felicitat. Quines característiques presenta avui aquesta recerca?
2. Segons les mentalitats dominant avui, les religions, les creences, les pràctiques religioses ¿ajuden a obtenir la felicitat? ¿en són obstacle?
3. ¿Com perceben els homes d'avui la relació entre el cristianisme, la religió de la «bona notícia», i la felicitat?

4. ¿Com hauria de presentar l'Església el missatge evangèlic perquè fos rebut com a «bona notícia» per l'home d'avui?

El resum de les enquestes —en què radica, com he dit, la partença del llibre— es presenta dividit en tres parts. En la primera, es fa una reflexió filosòfico-teològica sobre la felicitat. En voldria subratllar els dos capítols dedicats a les aportacions específiques de tres filòsofs (Aristòtil, Tomàs d'Aquino i Julià Marias) i de tres sants (Francesc d'Assís, Joan de la Creu i Ignasi de Loiola). Les aportacions d'aquests tres últims: joia, sofriment i discerniment, com a camí de la felicitat, donen un caràcter experiencial important a aquesta primera part.

El pluralisme cultural, pel que fa a la concepció de la felicitat, és el factor comú dels capítols de la segona part. En aquest pluralisme voldria subratllar el sentit comunitari inherent a la concepció de la felicitat de molts pobles d'Àfrica.

Finalment, la tercera part està dedicada al sentit que dona l'Evangeli a la recerca de la felicitat. Com és lògic, el missatge de les benaurances constitueix un punt central de «l'evangelització del desig» com a aportació característica de Jesús a la felicitat definitiva i plena de la humanitat.

El treball conclou amb els textos dels discursos pronunciats pel Papa Joan Pau II i pel Cardenal Poupard en l'Audiència concedida als participants en l'Assemblea General del Consell Pontifici per al diàleg amb els no-creients.

Com a comentari general diria que el tema és avui fonamental, però a la vegada, he de dir que se n'hauria d'haver tret més profit aprofundint més tant les característiques del desig de felicitat dels homes i dones d'avui, com les línies de resposta humana i cristiana que es poden trobar en les diverses formes de viure l'amor interpersonal o socio-solidari, arrels que alimenten i sacien el nostre «desig» de ser feliços. Amb tot, s'ha de lloar el coratge d'haver fet una enquesta tan universal i d'haver-ne donat els resultats.

Ignasi Salvat

El Dolor, Asociación Interdisciplinar José de Acosta - A. DOU (editor), Madrid, Universidad Pontificia de Comillas, 1992.

La «Asociación Interdisciplinar José de Acosta» (ASINJA) s'ha consolidat des de fa ja alguns anys com un fòrum de debat interdisciplinar de temes a la vegada d'actualitat i complexos. En aquest volum ens ofereix les actes de la seva divuitena reunió anual. Poques vegades hem vist el tema del dolor tractat conjuntament des de tants diferents punts de vista. El treball reflectit en aquest volum es va agrupar en torn de sis ponències que contempen la qüestió des de sis àmbits científics diferents: fisiopatologia (P. García-Barreno); ètica (F. Abel), teologia bíblica (J. R. Busto); psicologia (J. Font i R. Armengol); sociologia (J. González-Anleo) i antropologia (J. Caro Baroja). A més s'hi inclouen 13 comunicacions i la transcripció dels diàlegs que segueixen cadascuna de les ponències. El material és, doncs, abundant. El tractament científic, però suficientment assequible, de cadascun dels aspectes ajuda a entendre la complexitat d'aquesta ineludible experiència humana i la necessitat de veure'n els seus diversos aspectes. Les ciències biomèdiques i fins i tot la psicologia s'esforcen per a descobrir les causes del dolor i per a trobar els mitjans per a pal·liar-lo, però també topen amb l'enigma del sofriment, amb moments en els quals caldrà cercar la manera d'assumir el dolor des d'una interpretació del sentit de la vida i des de l'experiència de la fe. Però ciència i fe també es troben amb

situacions límits on la pregunta ètica es fa punyent i la resposta no és pas evident. Tota aquesta problemàtica, i molta més, la trobarà el lector en aquest llibre, testimoni de la importància i de la possibilitat d'un diàleg interdisciplinar.

Jordi M. Escudé

- 1) AA. VV., *Libertad religiosa hoy en España*, Madrid, Universidad Pontificia de Comillas, 1992, 227 pp.
- 2) AA. VV., *La construcción de la casa común europea. La perspectiva y aportación de la Iglesia*, Ed. por Carlos CORRAL SALVADOR, Madrid, Universidad Pontificia de Comillas, 1993, 151 pp.

La Facultat de Dret Canònic de la Universitat de Comillas, amb el Prof. Carlos Corral, sempre s'ha distingit per l'atenció prestada al tema de la llibertat religiosa i de les relacions Església-Estat, més des del punt de vista eclesial que estatal (de fet, per a aquest altre tractament ja funcionen en les nostres Universitats les àrees de Dret Eclesiàstic de l'Estat).

Els dos llibres de referència corresponen a Jornades d'Estudi de l'esmentada Facultat: del maig de 1991 (*La libertad religiosa hoy en España*), i del 1992 (*La construcción de la casa común europea*).

Els participants en jornades, simposis, congressos, etc., sempre treballem amb la il·lusió de veure publicades les investigacions: si més no, tot remetent-les a les revistes especialitzades en forma d'articles. Però s'ha implantat el costum de publicar en un sol volum, a càrrec dels mateixos organitzadors, gairebé tots els simposis, col·loquis i trobades que se celebren: potser això ja no és tan encertat, car al costat de llibres que ofereixen un recull de gran valor per la reunió de molts treballs valuosos i variats, n'hi ha també que deceben en bona part, perquè no tots els treballs obtenen el mateix nivell, ni totes les ponències han estat pensades per a ser publicades, ni totes les investigacions són igualment acabades. Al meu parer, aquest és el resultat dels actuals.

1) Per començar, l'elecció del tema suscita interrogants. És que al 1991 la llibertat religiosa a Espanya era problemàtica? No ho recordo així. En el camp legislatiu, no hi trobem cap novetat, i encara s'esperava la firma dels acords amb les confessions no catòliques. Jorge de Otaduy dedica una ponència a aquest tema, però potser s'avançava un poc, i ara la publicació perd molt d'interès, quan ja tenim aquests Acords, mentre la ponència necessàriament només parla de projectes...

El tema de la *libertas ecclesiae* és dels més interessants a tractar per un jurista. Se n'ha escrit molt, i la història de l'Església és riquíssima en fets i declaracions, amb una trajectòria i evolució constants. Doncs bé, és una llàstima que Gonzalo Higuera ofereixi un escrit tan breu, i sense anotacions: només ofereix una sèrie de reflexions, interessants, però sense l'esforç científic de la seva fonamentació.

Tot el contrari de l'article de José Román Flecha: un bon i útil resum de la doctrina social de l'Església i la llibertat religiosa en les últimes dècades.

Carlos Corral ofereix dos treballs: el primer, sobre la valoració de l'aplicació de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa de 1980, es tracta d'una anàlisi de tipus polític i sociològic, útil per a reflectir la situació al 1991; el segon, sobre les (llavors) recents lleis de llibertat religiosa de Polònia, Hongria, la URSS i Rússia; és el més interessant del llibre per la seva novetat, malgrat que clarament sobrepassa el tema

de les jornades (que era Espanya). Llàstima que només ens pugui oferir el text traduït d'aquelles lleis, amb només una breu introducció: el tema hauria donat per a un treball important en molts aspectes.

El volum es complementa amb altres dues ponències, de factura notable: sobre la llibertat religiosa en les declaracions de drets humans i del Concili Vaticà II, per José María Díaz Moreno, i sobre l'activitat assistencial de les esglésies en els acords amb l'Estat, per Antonio Hornedo Muguero.

2) Aquest segon tema és més original: no perquè no se'n parli sovint i pertot d'Europa, sinó perquè sovint s'oblida l'enquadrament del fenomen religiós en la Unió Europea, i el paper de l'Església catòlica i de les altres esglésies cristianes, arrelades en la noció cultural d'Europa fins a esdevenir quelcom consubstancial.

Però aquí també hi ha de tot. Una ponència una mica despenjada de les altres, sobre el Sínode dels Bisbes i la nova Europa, a càrrec de José Antonio García Villar; el tema no dona per molt, car el Sínode és una institució sense autonomia pròpia, que tracta sempre temes diferents, proposats d'avançada i tancats, però l'autor aprofita molt bé l'ocasió de l'Assemblea especial per a Europa que se celebrà l'abril de 1990, i ens exposa la descripció d'aquella reunió amb correcció i interès; el punt de vista, malgrat tot, no és el d'un jurista... que tampoc però, no hauria pogut examinar més que declaracions d'intencions! Tanmateix, es tracta d'un treball seriós i molt ben elaborat.

A continuació Carlos Corral ofereix una visió breu del pensament del Papa Joan Pau II sobre la «casa comuna europea»: un concepte que ell mateix va posar de moda, però que avui ha perdut una mica d'actualitat, sobretot a causa del descàndid moral que aquesta «casa» ha rebut davant l'escàndol de desinhibició per la guerra dels Balcans. La ponència té la virtut d'ordenar i posar a l'abast el pensament del Papa, dispers entre els seus discursos (sobretot).

El mateix professor, amb Carmen López Ortiz, són els autors del mateix tema, però en la concepció de Mijail Gorbachov. El treball és excessivament breu, i hauria estat més interessant si els esdeveniments històrics no haguessin corregut amb el vertigen que ho han fet. També massa breu és el treball de Paloma García Picazo sobre el mateix concepte en d'altres estadistes europeus: per a tan poca cosa, no valia la pena de publicar-ho.

Aquesta mateixa professora és també l'autora, així mateix amb el Prof. Corral, d'un treball de mena interessant: l'Església catòlica i Europa vistes com a dues comunitats que es relacionen. Les reflexions sobre els principis preliminars per a unes relacions Església-Europa (per analogia a les clàssiques relacions Església-Estat) són d'allò més suggestiu, i, per mi, el treball més important de la publicació. No tracten els autors d'oferir unes conclusions definitives (res no pot haver-hi de definitiu en quelcom que encara està per arribar), sinó uns principis orientadors, des de la perspectiva d'una Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia. Els presagiadors es troben davant una disjuntiva: ¿serà cert que l'Estat entrarà definitivament en crisi pressionat pels nacionalismes concrets i per la unió continental? ¿o més aviat aquesta és només una crisi temporal, de la qual l'Estat sorgirà reforçat, i les tendències superiors i inferiors claudicaran davant la potència estatal, potser ara ferida però no morta? L'Església, com sempre, s'ho contempla prudent: però no pot perdre el tren del canvi si s'arriba, al capdavant, de produir. Llavors veurem si els instruments jurídics clàssics (acords, concordats...) també poden donar-se amb la Unió Europea, i si l'Església, davant la internacionalitat, perd força político-religiosa, o manté la influència que obligui a compromisos superestatsals...

Com que els organitzadors de les Jornades evidentment es feien aquestes mateixes reflexions, encarregaren una ponència a Santiago Petschen sobre el fenomen del nacionalisme i la posició de la Santa Seu; l'autor més aviat s'ha centrat en el pensament del Papa actual, amb encert, ja que una visió temporalment més àmplia hauria estat llarga i complicada (de fet, la Santa Seu ha considerat sempre el nacionalisme de tot tipus —estatal, regional, etc.— com a quelcom políticament utilitzable davant interessos superiors...), com canviant ha estat la política vaticana sobre el tema. Però és cert que el pensament de Joan Pau II no obeeix a necessitats polítiques, sinó que ofereix una línia clara i integradora, en la qual és indubtable el recolzament del Pontífex al nacionalisme que tracta de fer respectar els valors dels pobles davant les opressions injustes, però que alhora sigui nacionalisme integrador i pacificador. La ponència recull tots aquests aspectes.

En conclusió, es tracta de dues publicacions amb treballs d'interès, però vàries en el conjunt. Tenen la virtut de mostrar la feina d'unes jornades que tenen en la seva continuïtat llur millor defensa.

Santiago Bueno Salinas

AA.VV., *A Concordata de 1940. Portugal - Santa Sé*, Lisboa, Edições Didaskalia, 1993, V + 366 pp.

És un excel·lent volum editat per la Facultat de Teologia de la Universitat Catòlica de Lisboa, en col·laboració amb la Facultat de Dret i el Centre d'Estudis de Dret Canònic de la mateixa Universitat.

Amb motiu dels cinquanta anys del Concordat de 1940 entre Portugal i la Santa Seu, se celebraren unes jornades, promogudes per les tres institucions esmentades, el febrer de 1991. El resultat d'aquelles conferències és el que ara es publica, en homenatge al P. António Leite.

Sorpren molt agradablement la seriositat de tot el que es publica, així com la claredat de la programació. Hi trobem treballs sobre la naturalesa dels concordats (pel mateix António Leite; es tracta d'un resum de la doctrina canònica sobre els concordats, tema molt ampli, però molt ben estructurat); una bona descripció històrica dels concordats portuguesos anteriors pel mateix autor (que ha de ser especialment útil als lectors estrangers); sobre la gènesi del concordat de 1940 (per Samuel Rodrigues: un excel·lent treball sobre les fonts, incloses les diplomàtiques); sobre l'adequació del Concordat a l'ordenament constitucional portuguès (per Jorge Miranda; un treball més aviat descriptiu); sobre la llibertat religiosa i els concordats en la doctrina de l'Església (ample i documentat estudi de Félix da Costa Seabra).

A continuació d'aquests anàlisis introductoris, s'ofereix un complet ventall de totes les qüestions concordatòries: associacions i organismes de l'Església (Gomes da Silva Marques); patrimoni i règim fiscal (Pereira da Silva); patrimoni artístic i cultural (Maria Teresa Ferreira); nomenament de bisbes i de lectors de parròquia (Da Costa Gomes); assistència religiosa a les forces armades (Miguel Falcão); formació eclesiàstica i educació catòlica (Mário Bigotte Chorão); matrimoni (pel Prof. Leite); activitat missionera (Dias Nogueira). El volum es tanca amb una anàlisi del pensament polític-religiós de Mons. Antonio Ferreira Gomes (a càrrec de Manuel de Pinho Ferreira), les paraules de cloenda del Nunci Apostòlic, Mons. Luciano Angeloni, i la Bibliografia del P. António Leite en clar signe d'homenatge.

Malgrat que les publicacions canòniques provinents de Portugal no siguin molt nombroses, cal destacar aquí l'esforç per mostrar un nivell jurídic que no té res per envejar a d'altres països. L'estil dels treballs està plantejat de tal forma que ha de ser útil tant als canonistes com als eclesiàstics: massa sovint adrecem la nostra mirada cap a Itàlia, i oblidem que comptem amb un país veí que també mostra una legislació i una història religiosa que suscita interès per al Dret comparat.

Santiago Bueno Salinas